

Tillmann J. A.

Az eseményhorizonton túl

Tillmann J. A.

*Az esemény-
horizonton túl*

Terek, kultúrák, távlatok

A könyv megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap
a kiadói program keretében támogatta.

© Tillmann J. A., Typotex, Budapest, 2018
Engedély nélkül semmilyen formában nem másolható!
ISBN 978 963 279 167 8

*To live in one land is captivity,
To run all countries a wild roguery.*
John Donne: *Elegy III*

Lilinek, Hannának, Árminnak

A tér tágas. Ez nem egy eleve adott tapasztalat, hanem fokozatosan adódik, ahogy felnövünk, és jártasságot szerzünk a világban. A tér méretei, összetettsége és mélysége együtt terjed ki megismerésünk horizontjával. Mégis többnyire változatlanak tartjuk: általában lehatárolt, és gyakran pusztán fizikai térként jelenik meg: számunkra a tér maga az állandóság – mindahhoz képest, ami benne van és alakul.

Pedig a térben nemcsak történnek dolgok, hanem a tér maga is történik: a térnek is története van. Ezt pedig a róla alkotott változó tapasztalatok és elgondolások összjátéka alakítja. Michel Serres tudományfilozófus egyenesen azt állítja, hogy *a tér a kultúra terméke, a történelem terméke, és talán nem is csak a geometriáé, hanem a teológiáé és a politikáé.*¹

¹ Michel Serres: *Hermes V. Die Nordwest-Passage*. Berlin, Merve, 1994. 86.

A tér kétségkívül nem merő geometria és mérték, hanem kultúra és történelem, elgondolás és alakítás is. Minden kornak és kultúrának sajátos térfelfogása van. Változandósága, történetisége miatt egyik sem végérvényes, hanem alakítható: a tér zsugorítható, és a tér tágítható is. Még akkor is, ha történetesen éppen szűkülni látszik, amikor különféle összetételű köd-függönyök ereszkednek le, és korlátozzák a kilátást. A közeli elkezd mindent betölteni, és a távoli elhomályosul. Ilyenkor érdemes tekintetbe venni azt, amire Seneca emlékeztet. Gyakorolni a túllépést a lehatároltságokon, a látási és gondolkodási konvenciókon.

TÉRÉRZÉK

TÁJOLÁS, MÉRLEGELES

A *fent* és a *lent* közötti különbségtételhez nincs szükségünk előtanulmányokra, a horizontális eligazodáshoz viszont meg kell tanulnunk a *bal* és a *jobb* megkülönböztetését. Az előbbi elementáris: tudatja léthelyzetünket a világ viszonylataiban, ég és föld relációjában. Az utóbbi elsajátított képesség, a környezetben való tájékozódást, az eligazodást szolgálja. Erre a megállapításra jutott antropológiai kutatásai nyomán Emile Durkheim is: „Ahhoz, hogy térbelileg el tudjuk rendezni a dolgokat, különbözőképpen kell tudnunk elhelyezni őket; az egyiket jobbra, a másikat balra, ezt fölfelé, azt lefelé, északnak vagy délnek, keletnek vagy nyugatnak stb., amiként a tudatállapotokat is csak úgy tudjuk elrendezni az időben, ha meghatározott időpontokhoz kötjük őket. Ezzel azt állítjuk, hogy a tér nem lehetne tér, ha az időhöz hasonlatosan nem lenne felosztva és differenciálva. (...) S mivel az ugyanabban a civilizációban élő emberek ugyanolyan módon képzelik el a teret, az érzelmi értékeknek és a belőlük fakadó különbségtételeknek

is közöseknek kell lenniük; ez pedig csaknem szükségszerűen azt feltételezi, hogy társadalmi eredetűek. (...) Így hát a társadalmi szerveződés szolgált modellül a térszerveződés számára, ez utóbbi mintegy az előbbi lenyomata. Még jobb meg bal sem létezik, mivel ezek egyáltalán nincsenek benne az ember általánosan vett természetében, hanem valószínűleg vallási, következőképpen kollektív képzetekből keletkeznek.”²

Hogy ez a megállapítás milyen mértékben érvényes, azt Anaxagorasz ókori filozófus példája mutatja, aki az élőlényekről azt találta mondani, hogy „a hímek a jobb oldalból, a nőtények a balból” születnek...³

Ha a Bibliát nézzük, feltűnik, hogy a korabeli egyoldalú (s nem egy elemében máig továbbélő, moralizáló) kulturális értelmezéshez képest milyen mértékű kiegyensúlyozottság jellemző. A Jézus szenvedéstörténetében hangsúlyosan szereplő, a kereszten megtérő jobb lator erős toposza mellett a szív nem kevésbé erős bal oldali pozíciója meghatározó. Ez utóbbi a szeretet, az együttérzés, a felebaráti (eredetileg: legközelebbiekkal való) szolidaritás szinonimája. Mondhatni, az oldalak egyensúlyban vannak. Amiként egyébként a kereszt sem pusztán a keresztalál jele a kereszténységben; hanem éppúgy jele az isteni

² Emile Durkheim: *A vallási élet elemi formái. A totemisztikus rendszer Ausztráliában.* Vargyas Zoltán ford. Budapest, LHarmattan, 2003. 21. és 22.

³ Diogenész Laertiosz: *A filozófiában jeleskedők élete és nézetei tíz könyvben. 1.* Rokay Zoltán ford. Budapest, Jel, 2005. 84.

és emberi régiók találkozásának, az alappontnak, világok kereszteződésének, és az egyensúly, a kiegyensúlyozottság univerzális mértékének, a kozmikus koordinátarendszernek is.⁴ A kereszt horizontális szarai stabilitást és szimmetriát mutatnak, vertikális vonalai a magasság és a mélység (cseppet sem szimmetrikus) viszonylatait rajzolják ki. Ami azt is jelenti, hogy a vízszintes viszonylat korántsem olyan jelentőségű, mint a függőleges. Ami az ábrázolások geometriájában statikusan jelenik meg, az a valóságban dinamikus egyensúlyt jelent.

Durkheim megállapításának igazát az agykutatás újabb fejleményei is messzemenően alátámasztják. Detlef B. Linke *Az agy* című könyvében ugyanis az agyféltekék funkciójának – a közkeletű elképzeléssel pont ellenkező – jellegéről tudósít: „Hatalmi hagyományunkban jellegzetes módon a bal agyféltekét tartják dominánsnak, mely a másik, szubdomináns féltekét uralja. Ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy a jobb félteke felelős a kiváltképpen erotikus, és a tradicionális beszédmódban »nőiesnek« jellemezhető magatartásmódokért.”⁵

Linke hatalmi hagyományról ír, és ez számos területre vonatkozik. Történetileg a jobb kéz a kard,

⁴ Lásd Tillmann J. A.: Szavak a szóközökhöz – Joseph Haydn: *A Megváltó hét szava a keresztfán, Pannonbalmi Szemle*, 2016/3.

⁵ Detlef B. Linke: *Az agy*. Balázs István ford. Budapest, Corvina, 2005. 61.

a jogar, a hatalmi szimbólumok hordozója. A bal hagyományos szimbolizmusa pedig a balesettől a bal sorson át a balfélig terjed. Ez a hagyomány azonban ennél közvetlenebbül, a hétköznapiakban is jelen van: a balkezesség elfogadása még sokaknak gondot okoz, s az anyák még mindig ügyelnek arra, hogy kisgyermekük a „szép” kezecskéjével egyen...

Különösen figyelemreméltó az, ahol a bal- és jobbkezűség megítélésének eltéréseit vizsgálja a különböző kultúrákban. Ez ugyanis nemcsak Durkheim megállapításának igazát támasztja alá, hanem fontos adalékkal szolgál a mai világ folyamatainak megértéséhez is: „A balkezesség előfordulási gyakoriságáról szóló neuropszichológiai statisztikák kultúránként jelentős különbségeket mutatnak. Észak-Amerika lakosságának 12%-a, Németországban az emberek 10%-a balkezes, s az arány az iszlám országokban 1%. Minden amellet szól, hogy ez nem egyfajta genetikai különbség kifejeződése, sokkal inkább az adott kultúrák mássággal szemben tanúsított eltérő magatartásával magyarázható.”⁶

A balkezességről való leszoktatás gyakorisága nem pusztán egy kultúrának ezzel kapcsolatos (in-) toleranciájáról szól, hanem az erőszak – családi és társadalmi – jelenlétének fokáról, továbbá a személyiség, az egyéni különbségek iránti tiszteletről is. Ami az

⁶ *Uo.* 63., a továbbiakban is.

európai kultúra sajátos, keresztény eredetű minősége, és ami a többi nagy, kollektivista kultúrának nem kifejezett jellemzője.

Az eltérő egyéniség iránti tisztelet hiányában az emberi személyiség fejlődése eltorzul: „Az átszoktatott balkezeseket tömörítő szervezetek rámutatnak arra – írja Linke –, hogy az átszoktatás révén a saját magukhoz és cselekedeteikhez való viszonyuk zavartá vált. (...) Az individualitás lényege nem abban rejlik, hogy az Ént kimondjuk, és saját magunkra tudunk hivatkozni, hanem abban, hogy személyiségünk sajátos vonásait, amelyek idegrendszeri paraméterekkel is jellemezhetőek, hagyjuk kibontakozni.”

Az agykutatás szolgál még néhány különösen aktuális, valamint minden időben érvényes felismeréssel is. Az előbbiek közé tartozik az agyi kép- és szövegfeldolgozás és a balkezesség összefüggése: a vizsgálatok azt derítették ki, hogy a balkezesek agyféltekei munkamegosztása, illetve az átállás szövegről képre és megfordítva az ő esetükben gyorsabban, hatékonyabban történik. És mivel a kultúra fejlődésiránya a kép és szöveg fokozódó keveredése felé tart, azt lehet mondani, hogy a balkezeseké a jövő.

Linke szerint „az ember evolúciójának további alakulása jórészt attól függ, hogy a féltekék együttműködésének milyen új mintázata jön létre”. Az agykutatás arra a felismerésre jutott, hogy az agyunkban az

egyensúlykeresésre, a kiegyensúlyozottságra törekvés a meghatározó. Itt nem a bal és a jobb kéz, illetve irányaik eltérése, ellentétes végleteik képe érvényes, hanem a mérleg két serpenyőjének metaforája. Ezért aztán a féltekék közti egyensúly – olykor elkerülhetetlenül előálló – kibillenésének eseteire adott alábbi tanácsok mindenkor megfontolásra érdemesek: „Ha az agyféltekékre vonatkozóan egyáltalán lehetséges tanácsokat megfogalmazni – írja Linke –, akkor legfeljebb annyit mondhatunk, hogy a féltekék mérlegmodelljének megfelelően előnyösnek látszik az éppen kevésbé megterhelt agyféltekére többet rábízni. Amennyiben tehát az ember a racionalitást kívánja erősíteni, annyiban az érzelmek övezetéhez is hozzá kell járulnia valamivel, legalábbis ha azt kívánja elérni, hogy a racionalitás kreatívvá váljék. De a mérleg serpenyőit megpróbálhatja úgy is egyensúlyba hozni, hogy az éppen túlterhelt agyféltekéből valamennyit visszavesz.”

ÁRKÁDIÁK BÁBELE

Balogh B. Mártonnak

Az ember paradox természetével jár, hogy túl van a természetes állapoton. A természetes adottságainkat meghaladva váltunk emberré: magunk kezdtük alakítani a környezetet s vele magunkat. Hogy emberként tudjunk élni, eszközöket találtunk vagy alakítottunk ki: tetőt a hajlék fölé, falakat a hálóhely köré, síremléket a halottaknak. Emberlétünk ugyanis a közkeletű elképzeléssel ellentétben nem pusztán az eszközhasználatnak köszönhető; erre az állatvilágban is számos példa van. Az ember eredendő, az állati léten túlmenő képességéről szóló munkájában Hans Jonas meggyőzően érvel amellett, hogy ebben – az eszközhasználat mellett – döntő jelentősége volt a képalkotásnak és a síremlékek állításának is.⁷

Jonas szerint a képalkotás jelentősége elsősorban nem is a sziklarajzokban vagy barlangfestményekben mutatkozik meg, hanem az elképzelések és a kéz össz-

⁷ Hans Jonas: *Werkzeug, Bild und Grab. Vom Transanimalischen im Menschen*. In uő: *Philosophische Untersuchungen*. Frankfurt, Suhrkamp, 1992.

játékának alakulásában, lévén „az így nyert szabadság – a dolgokra az elképzelés révén történő eszmélés – a distancia és egyúttal az uralás szabadsága”. Ami a képzelet és a megvalósítás kölcsönhatásában, a fejben folyó és a kézzel végzett folyamatok egymásra hangozódásának és kifinomodásának évezredes folyamatában bontakozott ki.

A természetes állapoton túlvivő további alapvető emberi tulajdonság a halált és mulandóságot övező érdeklődés, ami síremlékek állításában nyilvánul meg. „Az élőlények közül – írja Jonas – egyedül az ember tudja, hogy meg fog halni.” Az állatok nem temetkeznek, nem állítanak síremléket. A síremlék állításához nem fűződik evolutív érdek.

A legrégebbi fennmaradt síremlékek, a megalitok persze nem csak a kőkori ember metafizikai érdeklődéséről, a mulandóság reflexiójáról, az időről és az énről való gondolkodásról, az emlékezésről, az ősök kultuszáról s megannyi másról tudósítanak: innen ered a legtágabb értelemben vett *képző* művészet. A megalit síremlékek és sírtemplomok jelentik az építészet kezdetét. Stonehenge, Carnac, Hagar Quin és a neolitikum más nagy építményei elkülönített térben álltak, a kultuszhelyek körül nem alakultak ki települések.⁸

⁸ Colin Renfrew: *A civilizáció előtt. A radiokarbon-forradalom és Európa őstörténete*. Dezső Tamás ford. Budapest, Osiris, 1998. 128.

A városfejlődés később és máshol vette kezdetét. A szociális szövetek növekedésével, a technológiák fejlődésével és a hatalom koncentrációjával egyre nagyobb városok alakultak ki, és mind nagyobb építmények készültek.⁹ A fejlődés a képességek és kultúrák elkülönülésére, a növekvő komplexitással együtt járó differenciálódásra vezetett. A szervezett emberi képességek ilyen bővülése a hatás (a hatalom) mámorával és a mérték elvesztésének lehetőségével járt együtt. A Biblia első könyve a babeli torony építésének történetében egyaránt tudósít erről a hübriszről és a kulturális (nyelvi) szétszórásról (szétdifferenciálódásról). Az építés mértéktelenségének ellenképe, a Mennyei Jeruzsálem a Biblia utolsó könyvében kerül leírásra. Ez a Város nem tornyozódik az ég felé, hanem onnan ereszkedik alá. (Egyebek mellett ezért sem építhető meg, jóllehet nem kevés régi és modern építész kísértette meg lehetősége.)

Eget ostromló tornyok azóta is épülnek földszerte, és ezek – a kietlen Dubaitól a kies Kuala Lumpurig – másról sem szólnak, mint a mérték és az értelem hiányáról. A helyi toronyépítészet lokális kolorja más színezetű elszállottságot mutat: a Kárpát-medencét belepő turbótoronyok, templomtoronyrimékek és más egyéb toronytorzók nem a felhőkarcolók kis-

⁹ Lewis Mumford: *A város a történelemben. Létrejötte, változásai és jövőjének kilátásai*. Budapest, Gondolat, 1985.

ded versengéséhez készültek, építőit ennél sokkal nagyobb elhivatottság hatotta át: a totemisztikus térerőt hivatottak gerjeszteni.

A vágyvilág Árkádiája

A turbófolklórral fedett tájéknál számunkra kétségkívül kedvesebb vidék Árkádia. Mivel többnyire városban lakunk, időről időre visszavágyunk a természetbe, a természetes állapotba, vagy legalábbis természetközeli környezetbe.

Árkádia, a képzelet oly sok évszázadon át vágyott tájéka ugyan egy valóságos vidékről, a Peloponnészosz középső részéről kapta nevét, mégis városi eredetű: a hellénizmus fővárosában, Alexandriában keletkezett. Az idillikus természet képe egy városlakó világpolgár, Theokritosz képzeletében alakult ki, és költeményeiben, az idillekben (*eidüllion*) öltött formát.¹⁰ A vidékről alkotott ilyen elképzelések, akárcsak az ideális vidékek vágyképei, azóta is mindegyre városokban keletkeznek.

A távolság táplálja a képzeletet, mely ezért is képes könnyedén eltekinteni a tényleges környezettől, akárcsak a bukolikus költészet pásztori idilljei

¹⁰ Adamik Tamás: *Római irodalom az Aranykorban*. Budapest, Magyar Könyvklub, 2001. 151.

a birkák szagától vagy a nyáj korántsem kifejezetten zenei hangjától. A konkrét Árkádia ugyanis fölöttébb kopár vidék, ahol nem szívesen ütnénk tanyát, és a bégetés sem az a zene, amit Pán hangszerével hozunk összefüggésbe.

A hellenisztikus elvagyódás képzeletvilágát a korai reneszánszban fedezték fel újra. A középkori keresztény univerzum lebomlásával egyre több antik toposz „született újjá”. A korabeli városi világból, a szorongatóvá vált kulturális és szociális közegből egy aranykor elképzelésére hajlott a kedély. Így van ez azóta is: „Filozófusok, költők, történészek – írja Hannes Böhringer – mindig újra visszaálmodják magukat a keresztény lávaeső előtti pompeji villába.”¹¹

Árkádia „a kortársaknak azt kínálta, hogy a régi világgal egy újat gondoljanak ki, egy belső világot, egy belvilágot” – írja Winfried Wehle.¹² Am kortársainkkal ellentétben úgy vélték, hogy „csak az emberi képzeletben lelhető, és csak humanista képzettséggel fedezhető fel”. A valóságos élet zárójelek közé kerül, s mellé egyre részletgazdagabban bontakozik ki a képzeletbeli. Az egyre határozottabban alakot öltő térség a „természetes élet” színtere, amely nincs alávetve a különféle társadalmi kényszerek uralmának:

¹¹ Hannes Böhringer: *Szinte semmi. Életművészet és más művészetek*. Tillmann J. A. ford. Budapest, Balassi, 2006. 112.

¹² Winfried Wehle: Wunschland Arkadien, *Compar(a)ison*, 2., 1993, 22.

a múzsai idő alkalmat ad a szemlélődésre, és persze a szerelemre.

A humanisták természet alatt ugyan éppoly tetszőleges tárgyat értettek, mint a „természet” későbbi barátai, rajongói és propagátorai, Rousseau, a preraffaeliták és utódaik. A „természet” újkori népszerűsége csak jelentésének változandóságával vethető össze: „Természet» alatt – írja a művészettörténész Beat Wyss – egy korszak általános világszemléletének összefoglalását értem – szó szerint: azt, hogy a világot a kortárs szemlélet miként látja. A természet mindaz, aminek esete egy adott korban fennállni látszik.”¹³

Árkádia poétikus képzeletben fogant és megannyi vágyfantáziával színezett utópikus tájának tendenciája végül mégiscsak arra vezetett, hogy háromdimenziós realitássá váljék. Az irodalom különféle nemeiben, a színház és az opera színpadain történő kibontakozása nyomán reneszánsz és barokk kertekben, kastélyparkokban, majd pedig tájkertekben vált valósággá: valóságos természetté.

¹³ Beat Wyss: A láthatatlan ikonológiája. A modern titkos tanai, *Pannonbalmi Szemle*, 2005/2. Tillmann J. A. ford.

Ahogy egyre kiterjedtebb és erőteljesebb lett a *modernitás acélfoglalata* (Max Weber) és a *rossz közérzet a kultúrában* (Freud), úgy növekedett az elvágódás a képzeletbeli, az eszményi, az utópikus helyekre. Árkádia mint a város antitézise, mint antiutópia egy időben született (újja) az utópiákkal. Az utópiák is távoli térségekre, messzi országokba, sőt szigetekre képzelt nem-helyek (a-tópia). Utópia és Árkádia története nemcsak párhuzamosan fejlődik, hanem olykor össze is ér és egymásba is olvad.

A városok, sőt a társas együttélés teljességét újrakonstruálni törekedő racionális koncepciók idővel éppúgy individualizálódnak, mint ahogy Árkádia ligeteiben is egyre kisebb lélekszámú a társaság; a romantika idillikus tájain már a magányos alakok szemlélődnek. Az individuális mitológiák korát, az ezredvéget jóval megelőzve alakulnak ki az individuális árkádiák és individuális utópiák.

Ilyesféle árkádiai utópián nevelődött egészen a közelmúltig nemzedékek sokasága, Rousseau kedvenc könyvét, Daniel Defoe *Robinson Crusoe*-ját olvasva: hajószerencsétlenség nyomán Robinson egy lakatlan szigeten alakítja ki aranykori világát, magányos kecskepásztoréletét – nem kis mértékben támaszkodva a korabeli csúcstechnológia eszköztá-

rára, amivel a szerző a hajóroncs készletéből kegyesen ellátja. Mindazonáltal Robinson önerejéből kénytelen elsajátítani a modern ember paradox képességét: annak művészetét, hogy természetessé váljék.

Peter Høeg, kortárs dán író *A csendes lányka* című regényének hőse már nem szeretne ennyire naturalizálódni, de ő is déltengeri szigetre vágyik.¹⁴ A zenésznek, aki a korszellem jegyében szórakoztatóipari szakmunkás egy cirkuszban, élete mélypontján az a vágya támad, hogy hátrahagyjon mindent: „...ledobni a batyut. Kiüríteni a spórmalacot és elutazni a Fidzsi-szigetekre. Rendszeres ópiumszívóvá fejlődni. Feltenni a *Csellószviteket* és fokozatosan szétizzani a strandon...”

Dánia nem Árkádia. Annál mindig is valamivel délebbre lokalizálták. Ha nem is olyannyira délre, mint ahol az ember igazi „Aranykorát”, kialakulása idejét töltötte: a Turkana-tó táján, Afrikában. Ahol a napsütötte napok száma évente nem három, de nem is csak százharminchárom. (Høeg sem Délen, hanem Dániában él, bár felesége fekete-afrikai nő.)

Az év nagy részében elborult és derűre egyébként sem sok okot adó Dániákban magunk is vagyunk ezzel úgy, mint hőse: legszívesebben ledobnánk a batyut. S ha volna elég tartalék a perselyben, a hazai földet habozás nélkül egy déltengeri szigetre cserélnénk.

¹⁴ Peter Høeg: *Das stille Mädchen*. München, Hanser, 2007.